

QUYI AMUDARYO BO'YI ANTROPOLOGIYASINING O'RGANILISH TARIXI

Priniyazov Jetkerbay Adilbaevich,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Milliy arxeologiya markazi tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.02.1.005>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'tgan asrdagi bir qator tadqiqotchilarning Quyi Amudaryo bo'yi aholisi antropologik izlanishlariga bag'ishlanadi. Quyi Amudaryo bo'yi mo'zorgo'rg'onlarida ko'plab kraniologik materiallar olinadi va ilmiy muomalaga kiritiladi.

Kalit so'zlar. Yevropoid, mongoloid, Kaspiy orti tipi, O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi, Janubiy Sibir tipi, halqasimon bosh deformatsiyasi, dermatoglyfika.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АНТРОПОЛОГИИ НИЖНЕАМУДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА

Приниязов Джеткербай Адильбаевич,

докторант Национального археологического центра Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация. Данная статья посвящена антропологическим исследованиям жителей Нижней Амударьи рядом исследователей прошлого века. Из курганов по Нижней Амударье изъято и введено в научный оборот большое количество краниологического материала.

Ключевые слова. Европеоидный, монголоидный, закаспийский тип, Среднеазиатского междуречья тип, южносибирский тип, кольцевая деформация, дерматоглифика

HISTORY OF THE STUDY OF ANTHROPOLOGY OF THE LOWER AMUDARYA REGION

Priniyazov Jetkerbay Adilbaevich,

doctoral student at the National Archeology Center of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article is devoted to the anthropological studies of the inhabitants of the Lower Amudarya by a number of researchers of the last century. A lot of craniological materials are taken from the cemeteries along the Lower Amudarya and put into scientific circulation.

Keywords. Europoid, Mongoloid, Trans-Caspian type, Central Asian two-river type, South Siberian type, circular deformation, dermatoglyphics.

Kirish. Quyi Amudaryo xududi qadimdan inson yashashi uchun qulay tabiiy sharoitga ega bo'lib, har xil xalq va qabilalarni o'ziga jalb qilib kelgan. Bu erda yashagan xalqlarning kimligi, kelib chiqishi va qanday ko'rinishda bo'lganligi haqida o'tgan asrda bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Natijada, hozirgi kunga qadar O'rta Osiyo, jumladan, Quyi Amudaryo bo'yi aholisi tarixining turli davrlari bo'yicha birqancha antropologik ma'lumotlar to'plangan. Ushbu ma'lumotlar bo'yicha birnecha ilmiy ishlar nashrdan chiqqan. Aholi tarkibidagi asosiy antropologik tiplarning shakllanish hududlari, Quyi Amudaryo aholisi antropologik tiplari tarixi va bu tiplarning istiqbolidagi o'garishlarni tahlil qilish, o'zgarishlar sabablarini o'rganishda topilgan barcha materiallar asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, qadim zamonlardan O'rta Osiyo hududi ikki yirik irqga (yevropoid va mongoloid) mansub xalqlarning qizg'in aralashish maydoni bo'lib kelgan. Hozirgi kunda O'rta Osiyo mahalliy aholisining antropologik turlarini olimlar paleoantropologik materiallarga qarab, asosan, uch turga taqsimlaydi: «O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i», «Kaspiy orti», «Janubiy Sibir» turlari. Jumladan, quyi Amudaryo buyida yashovchi qoraqalpoqlar mongoloid irqiga mansub bo'lgan «Janubiy Sibir» turiga kiradi[1.13].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mozorqo'rg'onlarning turlari va ularning evolyutsiyasi qadimgi davr antropologiyasi, madaniy va etnik aloqalarning rivojlanishi kabi muammolarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. O'tgan asrda olib borilgan antropologik tadqiqotlarning ma'lum bir qismi qoraqalpoqlar antropologiyasi bo'yicha amalga oshirilgan [13.585]. XX asrning 20-30-yillaridan boshlab zamonaviy qoraqalpoqlar antropologiyasiga oid eng ko'p materiallarni antropolog A.I.Yarxo to'plagan. U Qoraqalpog'iston hududidagi qoraqalpoqlarni (305 kishi) va Farg'ona vodiysidagi bir guruh qoraqalpoqlarni (100 kishi) o'rganadi [10.30]. Lekin ushbu materiallar nashr etilmaydi. Keyinchalik, 1946-yilda ushu materiallar asosida antropolog V.Ya. Zezenkova tadqiqotlar olib boradi [7.43].

Quyida Amudaryo bo'yi antropologiyasi bo'yicha tadqiqotlar antropologlar L.V.Oshanin, V.Ya. Zezenkova, V.V.Ginzburg, G.F.Debets N.G.Zalkind, T.A.Trofimova, N.Risnazarov, T.K.Xodjayov va boshqalar tomonidan ham olib borildi. Natijada, T.A.Trofimovning qadimgi Xorazm poleantropologiyasiga bag'ishlangan [15.3] va V.N.Yagodin va T.Xodjayovlarning Mizdaxqon nekropoli nomli [2.190] asarlari nashr qilindi. Quyida Amudaryo bo'yi qadimgi va zamonaviy aholisi antropologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ichida antropolog L.V.Oshanin ishlari diqqatga sazovordir. U XX asrning 20-yillar boshlarida O'rta Osiyoning zamonaviy va qadimgi aholisini antropologik o'rganishga kirishadi va birinchilardan bo'lib O'rta Osiyo antropologiyasida yevropoid irqining ikkita turini ajratib ko'rsatdi: «Kaspiy orti» va «O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i». Uning rahbarligida 1923-1959-yillar O'rta Osiyoning turli joylarida 29 ta ekspeditsiya o'tkazildi [2.199]. Ko'p yillik faoliyatining umumiy natijalari uch jildlik asarida o'z aksini topadi [7-9].

Quyida Amudaryo antropologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ichida L.V.Oshanin va V.Ya.Zezenkovalarning asarlari o'ziga xos o'rin egallaydi. Ular Qoraqalpog'iston hududidagi qoraqalpoqlarni (87 erkak va 138 ayol) o'rganadi va A.I.Yarxo materiallaridan foydalangan holda o'z asarini nashr etadi [10.130]. 1948-yilda ikkala antropologlar boshchiligidagi ekspeditsiya Namangan viloyati Pop tumanidagi qoraqalpoqlarni (85 erkak va 115 ayol) o'rgandi. Shu yilda Qoraqalpog'iston hududida Kegeyli va Chimboy tumanlarida qoraqalpoqlar antropologiyasiga oid materiallar to'plandi [11.58]. Shunday qilib qoraqalpoqlar antropologiyasiga oid juda ko'p (572 erkak va 253 ayol) materiallar yig'ildi. L.V.Oshanin va V.Ya.Zezenkova tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalarida Farg'ona vodiysi qoraqalpoqlari bilan Qoraqalpog'iston hududidagi qoraqalpoqlar antropologik jihatdan bir-biriga yaqin ekanligi, Qoraqalpoqlar mug'ullashgan qozoqlar va zaif mug'ullashgan evropoid tipidagi Xorazm o'zbeklari o'rtasida oraliq o'rinni egallaydi, degan xulosani beradi [11.58].

Quyida Amudaryo bo'yi antropologik tadqiqotlarida Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi katta ro'l o'ynagan. Ushbu ekspeditsiyasiga taniqli arxeolog va etnograf S.P.Tolstov asos solgan va birqancha yillar davomida boshqargan. Arxeologik ekspeditsiya (1945-yildan Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiya deb nomlangan) tadqiqotlari 1937-yildan boshlangan, ammo Ikkinchi jahon urushi tufayli to'xtatilgan edi. Ekspeditsiya a'zolari tomonidan 1937-yilgacha amalda nomalum bo'lib kelgan Xorazm sivilizatsiyasiga oid yodgorliklarning topilishi juda ahamiyatli. 1937-yilning o'zidan boshlab M.V.Lomonosov nomidagi Moskva Davlat Universiteti Antropologiya muzeyiga Xorazm ekspeditsiyasi kraniologik (lotincha cranium-bosh suyagi, yunoncha logos-o'rganish) materiallari qayta ishlash uchun olib ketish boshlandi. Bularga milodiy IX-XI asrlarga oid hozirgi Ellikqal'a tumanidagi Norinjonbobo va To'rtko'l tumanidagi Burgut qal'adan topilgan bosh suyaklari va Qalali qirdan topilgan ikkita bosh suyaklari kiradi. Keyinchalik, ushbu topilgan bosh suyaklarini tarifi Evropoid irqiga mansubligi aniqlandi. Tadqiqotlarda 1960-yillargacha bo'lgan davrda Burgut qal'a, Norinjonbobo, Qalaliqir 1,2, Kunya-Uaz, Ko'kcha-3, Quba tau qabristonlarida antropologik materiallar olingan. Endi biz Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tadqiqotlarida antropologik, kraniologik materiallar olingan hududlarning ayrimlarini quyida ko'rib chiqamiz.

Xususan, 1937-1965-yillarda Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tomonidan

keng ko'lamda tadqiqotlar olib borilgan. To'rtko'1 tumanida joylashgan Kokcha-3, Burgut qal'a, Amudaryoning qadimgi Sariqamish deltasi hududidagi Qal'aliqir 1, 2, Tuz qir va Quba tau manzilgohlarida qazishma ishlari olib borilgan. Burgut qal'a manzilgohida 1937-yilda A.I.Terenojkin daslabki qazishma ishlarini olib borgan bo'lsa, u yerdan topilgan bosh suyaklarni antropolog T.A.Trofimova 1940-yilda tekshirgan[2.199]. Umuman shu manzilgoh tadqiqot ishlari haqida N.G.Zalkind ma'lumotlar chop etip, topilmalarning milodiy VIII asrga oidligini yozib qoldirgan[14.198]. S.P.Tolstov Amudaryoning chap qirg'og'idagi qadimgi Qalali qir 1, 2 joylashgan qabristonlarni keyingi davr yani milodiy II-III asrga oid deb yozadi[14.543]. Xorazm ekspeditsiyasi 1950-1953-yillarda Qalali qir 1 va 2 qal'alarida, asosan shimoliy va g'arbiy devorlar bo'ylab, minoralarning birida va saroy binosida ossuariylarni topdi. Topilgan bosh suyaklarning aksariyatida deformatsiya (lotin-deformatio-buzulish) izlari bor bo'lgan. Qalali qir 1 qal'asi bosh suyaklari va inson skeletlerining alohida suyaklarini antropolog T.A.Trofimova tomonidan o'rganilgan. Qabristonidagi suyaklarning tartibsiz joylashishi tufayli har bir uzun suyak alohida ko'rib chiqilgan[14.543]. 1955-yilda Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi Yu.A.Rapoport rahbarligidagi guruh Quba tau tepaligida qazishma ishlarini olib borib, milodiy VI-VIII asrga oid bo'lgan kraniologik va osteologik (yunon-osteon-suyak, logos-o'rganish) materiallarni topdilar[15.30]. Topilgan bosh suyaklaridagi zaif «halqasimon bosh» deformatsiyasi ushbu davrda Xorazm hududida «halqasimon bosh» deformatsiyaning yo'q bo'lib ketishi boshlanganligini bildiradi[15.100]. Shu qabristonida oldinroq 1936-yili arxeolog Ya.G.Gulyamov va T.Mirgiyazov qazish ishlarini olib borib, topilmalar orasidan antropolog V.Ya.Zezenkova oltita bosh suyagini o'rganadi. Ulardan beshtasida «halqasimon» deformatsiyasi aniqlaydi va bu turdagi deformatsiyaning zaif ekanligini yozadi[2.196].

Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi bronza davri Tozabog'yop madaniyatiga mansub Ko'kcha-3 qabristonida 1954-1959-yillarda qazilma ishlari olib borgan. Topilgan Kokcha-3 qabristonining kraniologik materiallarini arxeolog S.P.Tolstovning turmush o'rtog'i antropolog T.A.Trofimova tomonidan o'rganilgan. U tadqiqotlarida 14 ta erkak va 10 ta ayol bosh suyaklari yana 7 ta bolalar va yosh bosh suyaklari o'rganadi. Kokcha-3 bosh suyaklari Janubiy Turkmaniston bosh suyaklari va Quyi Volga, Qozog'iston, Minusin o'lkasining bronza aholisi bilan taqqoslash shuni ko'rsatadiki, ular miya qutisi va yuz skeleti irqiy tuzilishi jihatidan dasht bronza bosh suyaklariga yaqinlashadi[15.15].

Yana bir tadqiqot 1965-yilda Ko'hna Urganchdan 100 km janubiy-garbda Tuz qir tepaligida L.A.Loxovits rahbarligida olib borildi. Bu qabriston murdani yoqish marosimi bilan boshqa qabristonlardan farq qiladi. Antropolog T.A.Trofimova qabristondan 44 ta bosh suyagini o'rganishi asosida ularni «O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i» tipi deb keltiradi.

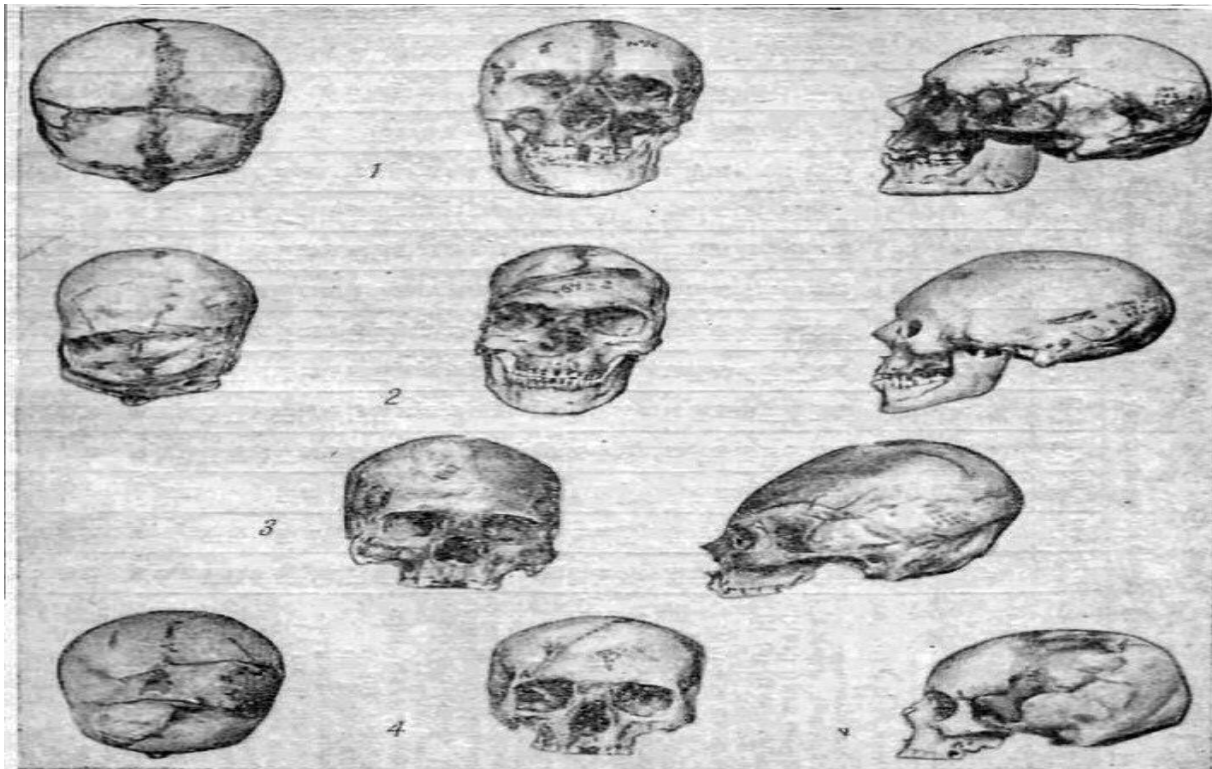
Umuman olganda Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tadqiqoti davomidagi topilgan barcha antropologik materiallarni O'rta Osiyoning zamonaviy aholisi bilan solishtirish uchun antropolog L.V.Oshanin tadqiqotlari bilan taqqoslagan.

XX asrning 30-yillarida O'rta Osiyoni antropologik o'rganish bilan V.V.Ginzburg shug'ullana boshladi. U 1932-1933-yillarda Tojik-Pomir ekspeditsiyasida qatnashgan edi. Xorazm hududidan topilgan kraniologik materiallarni boshqa hududdagi materiallar bilan taqqoslashda antropolog uning xizmati katta edi. Natijada Xorazm bosh suyaklari qadimgi Sogdiyona, Baqtriya hududlaridagi bosh suyaklari, shuningdek zamonaviy o'zbek bosh suyaklari bilan o'xshashligi aniqlandi. U Quyi Amudaryo qoraqalpoqlarining bosh suyaklarida yevropoid va mongoloid irqiy belgilarining aralashganligini va bu aralashishni o'zbeklarga qaraganda kuchliroq, ammo qozoqlarga qaraganda zaifroq deb izoh bergan.

Quyi Amudaryo bo'yi, xususan, qoraqalpoqlarning antropologiyasini o'rganishda mahalliy antropologlar ham qatnashadi. Shulardan biri N.Risnazarov o'z navbatida, To'qqala qabristoni antropologik materiallari va zamonaviy qoraqalpoq aholisi antropologik materiallari bilan shug'ullangan[11.10]. To'qqala manzilgohidagi qazishma ishlar A.V.Gudkova rahbarligida 1959-1962-yillarda olib borilgan. Ammo, 1962-yilga qadar ekspeditsiyada birorta ham antropolog

ishtirok etmaganligi sababli topilgan suyaklar Moskvaga jo'natilib turilgan. 1963-yilda yana ekspeditsiya tashkil etilib, ekspeditsiya rahbari: N.Risnazarov, a'zolaridan: Yu.G.Richkov, L.N.Razdoborina, Moskva davlat universiteti talabasi Pestrikov.A, fotosuratchi: Yembergenov Kenesbay, Berdekeshev Bekimbet, laborant: Pirniyazov Genjebay qatnashadi. Qoraqalpog'iston hududidagi tadqiqotlarda kraniologik materiallardan tashqari dermatoglyfika (barmoq va kaft izlarini o'rganish) va qon guruhlari bo'yicha tadqiqot olib borildi. Zamonaviy aholi orasidan 1329 kishining (asosan 20 yoshdan 60 yoshgacha) tana uzunligi, yuz o'lchovlari, soch ranglari, ko'z ranglari aniqlandi[11.34]. Tadqiqot davomida boshqa antropologik ma'lumotlar bilan taqqoslanib, natijalar umumlashtirildi. Tadqiqotlarda aholi orasida eng yevropoid tipidagi Mo'ynoq va Xo'jayli tumanlari, eng mongoloid tipidagi Kegeyli va Chimboy tumanlari bo'lganligi aniqlangan.[11.10].

Tahlil va natijalar. Keyingi davrlarda O'rta Osiyo, jumladan, Quyi Amudaryo bo'yi antropologik tadqiqotlarida antropolog T.K.Xodjayov samarali mehnat qildi. Uning ko'p yillik tadqiqotlari natijasida O'rta Osiyodagi 54 ta yodgorlikdan 1067 ta bosh suyaklarini o'rganadi va ilmiy muamalaga kiritadi. Antropolog T.K.Xodjayov O'rta Osiyo hududidagi irqiy belgilarning vaqt o'tishi bilan rivojlanish jarayonini 250 ta seriya asosida ko'rsatib berdi. Bu esa so'ngi 5000 yil ichida mahalliy irqiy belgilarni kuzatish imkonini berdi. Antropolog T.K.Xodjayov birinchi marta Ustyurtdan shu davrga oid kraniologik materiallarni olib, ularni o'rganishga muvaffaq bo'ldi. Topilgan kraniologik materiallarga Ustyurtning Adjibay, Urgu, Qaraumbet, Beleuli, Puljay, Yerburunnan topilgan oltita bosh suyaklari seriyalari kiradi [17.15]. U Orolbo'yidagi bronza davri va o'rta asr oxiridagi bosh suyaklarini o'zaro taqqoslab, ulardagi o'zgarishlarni mug'ullashgan guruhlarining hududga kirib kelishi bilan bog'laydi. T.K.Xodjayov Janubiy Orolbo'yi paleoantropologik tadqiqotlar bilan birga paleodemografik tadqiqot ishlarini (Mizdaxqon, To'qqala) ham olib bordi. Undan tashqari Mizdaxqon nekropolidagi qazishmalaridan ikki ming yillikni qamrab oladigan antropologik materiallar to'pladi(1-rasm).

1-rasm. Mizdaxqon bosh suyaklari (III-VIII asrlar). 1-erkak bosh suyagi. 2-erkak bosh suyagi, halqasimon deformatsiya. 3-erkak bosh suyagi halqasimon deformatsiya. 4-ayol bosh suyagi.(mualliflar V.N.Yagodin va T.K.Xodjayov)

Natijada mongoloid va yevropoid belgilarning Xorazmda geografik tarqalishi haqida quyidagicha yozgan: mongoloid belgilar, asosan, Xorazmning qishloq aholisida ko'proq to'plangan, lekin Xorazmning hamma joyida bir xil emas, shimoliy hududlarda mongoloid belgilar ko'proq uchraydi. Quyi Amudaryo aholisining irqiy turidagi mongoloid xususiyatlar Chingizxonning mongol imperiyasi tarkibiga kirgandan keyin yanada kuchayadi[19.169].

Xulosa qilib quyidagilarni aytish mumkin: o'tgan XX asrda Quyi Amudaryo bo'yida arxeologik va antropologik tadqiqotlar samarli olib borilgan. Unda bir qator antropologlarning tadqiqotlari unumli natijalarini qayd etadi. Tadqiqotlar zamonaviy o'zbek, qoraqalpoq va turkmanlar Quyi Amudaryo bo'yining boy madaniy o'tmishi merosxo'rlari ekanligi to'g'risida dalillar keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Асқаров.А. Ўзбек халқининг этногенез ва этник тарихи. Тошкент. 2007. 338 бет.
Гинзбург.В.В., Трофимова.Т.А. Палеоантропология Средней Азии. Москва.1972. 370 с.
Гинзбург.В.В., Материалы к краниологии Согда/МИА// вып 37.,1953. 157-167.с.
Гудкова А.В.Ток кала.Ташкент. 1964.152 с.
Дебец.Г.Ф. Палеоантропология СССР. Москва.1948. 389 с.
Нурмухамедов.М.К., Жданко.Т.А., Камалов.С.К. Каракалпаки. Ташкент. 1971 г.120 с.
Ошанин.Л.В. Антропологический состав население Средней Азии и этногенез ее народов. Часть 1. Ереван.1958 г.117 с.
Ошанин.Л.В. Антропологический состав население Средней Азии и этногенез ее народов. Часть 2. Ереван.1958 г.144 с.
Ошанин.Л.В. Антропологический состав население Средней Азии и этногенез ее народов. Часть 3. Ереван.1959 г.193 с.
.Ошанин.Л.В.,Зезенкова.В.И., Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент,1953.163 с.
Рысназаров.Н. Черты наших предков. Нукус.1972. 98 с.
«Советская этнография» Журнал N 4. Москва. 1978 г. 34-46 с.
Толстов.С.П., Жданко.Т.А., Труды Хорезмской Археолого-этнографической экспедиции 1945-1948 Ярхо.А.И. Антропологический тип каракалпаков; Москва. 1952.585-609 с.
Толстов.С.П., Жданко.Т.А., //Труды Хорезмской Археолого-этнографической экспедиции 1949-1953/ Залкинд.Н.Г.. Краниологические материалы с территории древнего Хорезма; М., 1959.197-205 с.
Трофимова.Т.А. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии. Москва. 1959.175 с.
Ходжайов.Т.К., Этнические процессы в средней Азии в эпоху средневековья. Ташкент .1987. 207 с.
Ходжайов.Т.К К палеоантропологии древнего Узбекистана. Ташкент.1980. 166 с.
Ходжайов.Т.К. Жанубий Орол бўйида яшаган қадимги халқлар. Ташкент. 1978 й. 32 бет.
Ягодин.В.Н., Ходжайов.Т.К. Некропол древнего Миздахкана.Ташкент.1970 г. 257 с.
Якубовский.А. Записки коллегии востоковедов при азиатском музее. Том V. Ленинград. 1930 г. 551-581 с.